

התוס' שאינו נחשב פתח העשוי להכניס ולהוציא (וע' מהרש"ל). ולפי טעם זה אפילו בלול המחובר לקרקע [כדרך לול תרנגולים – כדלהלן קכב] פוטר שמואל משום 'בונה' (עפ"י קה"י לו, ע"ש). ובשופתא בקופינא דמרא, פוטר שמואל משום בונה כי אין דרך בנין בכך (עפ"י באר יצחק או"ח יג, ב).
 ויש סוברים שלדעת רב חייב שתיים; משום 'בונה' ומשום 'מכה בפטיש' (עפ"י לחם משנה שבת י, יד; מנחת חינוך, מוסף השבת 'הבונה' ד. וכן נקטו לעיקר בשו"ת באר יצחק או"ח יג, ה ובשבת הלוי ח"א קכ וה"ח קעד וח"ט צ הי"ח).
 ויש מפרשים שלא נחלקו רב ושמואל כאשר הכלי טעון יפוי נוסף, שלכל הדעות חייב עתה רק משום 'בונה' ובשעת גמר המלאכה יתחייב משום 'מכה בפטיש'. לא נחלקו אלא באופן שנגמרה המלאכה באותה שעה – האם יש לחייבו רק משום 'בונה' או רק משום 'מכה בפטיש' (עפ"י יראים רעד קב; וכן מובא במאירי קד: ובפני יהושע כאן. וע"ע חדש האביב; דברות משה ב"ק כג, יב; אגרות משה או"ח ח"א קכב, ב-ג; שבת הלוי ח"ט שם).

דף קג

זוה הכלל לאתויי מאי – לאתויי דחק קפיזא בקבא. שהיה עולה על הדעת לומר שבבנין כלים אין אומרים כל שמלאכתו מתקיימת חייב, שהרי לא מצינו במשכן כזאת, כי כלי שרת שניקב אין מתיכים לתוכו אבר, והייתי אומר שאין חייבים בבנין כל שהוא אלא במחובר, קמ"ל (חדש האביב).

'אלא מעתה חזא אומנתא בשבתא וגמר הכי נמי דמיחייב? אלא אביי ורבא דאמרי תרוייהו: שכן מרדדי טסי משכן עושיין כן. רש"י מפרש שבהכאה זו הוא מחליק את הקורנס כדי שלא יבקע את הטס. ויש מפרשים שההכאה משמשת לאמן ידו, שיכה על הטס כראוי, ואביי ורבא באו לפרש דברי רבה ורב יוסף [וכנראה אותם מפרשים אינם גורסים 'אלא'. עריטב"א], שאין הדבר דומה למי שלומד לקצור ולא קצר, כי כאן הדרך לעשות כן בשעת המלאכה עצמה, ואף במשכן היו עושים כן, הרי שהמכה על הקורנס מהוה חלק מן המלאכה לדעת רשב"ג (עפ"י רב האי גאון – מובא ברשב"א; ר"ח; וכן משמע בערוך).

'המלקט עצים; אם לתקן – כל שהן. אם להיסק – כדי לבשל ביצה קלה. המלקט עשבים; אם לתקן – כל שהוא. אם לבהמה – כמלא פי הגדי. רש"י פירש שליקט מן המחובר. וכשמלקט להיסק או לבהמה חייב משום 'תולש'. והרמב"ם (בפירוש המשנה) פירש בתלוש, וחיובו משום 'מעמר'. מדברי הרמב"ם הללו יש להוכיח לכאורה שהמלקט עצים ועשבים תלושים כדי ליפות הקרקע חייב משום 'חורש'. ואולם לפרש"י אין הוכחה לכך, ואפשר שאינו חייב אלא בנטילת דבר מחובר (עפ"י שביתת השבת).

בספר אגלי טל (סקי"ז) כתב שאין חוב משום חורש בנטילת גבשושית תלושה. ובהר צבי (לעיל פא:) כתב ששנוי הדבר במחלוקת כאמור. ע"ש.

ומדברי התוס' (במועד-קטן יג. ד"ה נטייבה, ובגטין מד: ובבכורות לד: ד"ה נתקווצה) נראה שבנטילת קוצים תלושים [בכל שהוא] אין חוב משום 'חורש'.

'זהמקסם. נראה שיש לחייבו משום תולדת 'זורע' שהוא מסייע לצמיחת האילן, ולא משום 'חורש'

[וכמו זומר החייב משום 'זורע', והזמירה בגפנים היא כקרוסום בשאר אילנות כמו שכתב רש"י במועד קטן ג.]. וכן אמרו בירושלמי (ז,ב). וכן כתב הרמב"ם בפירושו למשנה. ויש אומרים שגם המנכש והמזרד, תולדות 'זורע' הן (חדש האביב ועוד). ובמנחת-חינוך ('הזריעה' ז) תמה ממשמעות לשון המשנה שהחייב בכל אלו הוא משום 'חורש'. וכן כתבו כמה מהמפרשים (ערשב"א; לח"מ ח,א). ואכן הרמב"ם בחיבורו (ה,א) פירש [דלא כפרש"י] 'מקרוסום' – עשבים. וענינו יפוי הקרקע. וכן פירש 'מזרד' – את השריגים כדי ליפות את הקרקע (וע"ע במאירי; אגלי טל 'זורע').

'למאי חזי – חזי לביזרא דקרא. דכוותה גבי משכן, שכן ראוי לקלה אחד של סמנין'. מבואר שמלאכת חרישה ענינה הכשרת הקרקע לזריעה. ואכן בקרקע סלעית שאינה ראויה לזריעה, אין חייבים משום 'חורש' (כפסחים מז: וכן כתב האור-זרוע שבת, נה. וע' לעיל עג: שהעושה תל וגומא אינו חייב משום 'חורש' אלא בשדה ולא בבית, לפי שאינו מיועד לזריעה).

ואם תאמר, הלא במדבר אין חורשים וזורעים, וכיצד מלאכות אלו היו במשכן? – כבר כתבו הראשונים עפ"י דברי רז"ל שבזמן שהיו ישראל במדבר היו זורעים בו ומצמיח (תוס' חולין פח: ד"ה אלא – עפ"י ירושלמי ז,ב. וכן אמרו במדרש רבה (חקת יט. וכ"ה בתנחומא קדושים ז, ומובא באור החיים במדבר טו, לב) שבארה של מרים היה משקה את הקרקע ומעלה גנות ופרדסים).

ויש אומרים שהסמנים היו בידי ישראל ולא הוצרכו לחרוש ולזרעם במדבר, וענין 'מלאכה שהיתה במשכן' – מלאכות הנצרכות לדברים שנעשו במשכן, בין שנעשו בפועל במשכן עצמו בין שלא נעשו בו בפועל (עפ"י מנחת חינוך מוסף השבת 'חרישה' ו. וכיו"ב כתב בפני יהושע לעיל עה. וראה עוד בנשמת אדם ט,ב-ג, ובאריכות במגדים חדשים לעיל עג. ובמש"כ שם).

'התולש עולשין והמזרד זרדים; אם לאכילה – כגרוגרת... אם לייפות את הקרקע – כל שהן. אטו כולהו לא ליפות את הקרקע ניהו?...'. לא הקשו כן על המשנה אלא על הברייתא, כי משנתנו יש לפרשה כך: המנכש והמקרוסום והמזרד כל שהוא חייב משום תולדת 'חורש' שמיפה בכך את הקרקע. ואם מלקט עצים להיסק כדי לבשל ביצה קלה, או ליקט עשבים לבהמה כמלא פי גדי, הרי מלבד מה שחייב משום 'חורש', חייב עוד משום 'קוצר'. ואולם הברייתא הקדימה לשנות את השיעור הגדול, לאכילה ולהיסק, ואחר כך הוסיפה 'אם לייפות את הקרקע בכל שהוא', ומשמע מזה שבאופנים הראשונים אינו חייב בכל שהוא (תוס' הרי"ד. וע' גם נודע ביהודה תנינא או"ח או"ח לד).

כתב בספר מנחת חינוך (מוסף השבת 'הקוצר' ו) שהתולש ומנכש ליפוי הקרקע כל שהוא, חייב משום 'קוצר' מלבד חיובו משום 'חורש'. ובזה פירש את שאלת הגמרא, מדוע הוצרכנו לשיעורים גדולים והלא מתחייב משום מלאכה זו עצמה בכל שהוא, שהרי מיפה בכך את הקרקע. ומתוך ששיעורים הללו נאמרו כשאנו מתכוין ואין נוה לו ביפוי זה. ולדבריו קשה כנ"ל, מדוע לא הקשו על המשנה, הלא לעולם יתחייב משום 'חורש' בכלשהו משום יפוי הקרקע.

אכן מדברי כמה ראשונים מבואר שהדיון כאן רק משום מלאכת 'חורש' ולא משום 'קוצר'.

'... וכגון דלא קמיכוין. והא אביי ורבא דאמרי תרוייהו מודה רבי שמעון בפסיק רישיה ולא ימות? לא צריכא דקעביד בארעא דחבריה' – אבל בקרקע שלו חייב. ואף על פי שאינו עושה כן לצורך יפוי הקרקע אלא שצריך לעצים – אין זה דומה למלאכה שאינה צריכה לגופה, דאנן סהדי שנוח לו ביפוי [וודאי מתכוין גם לכך. וגם אם אין דעתו נתונה לכך עתה, הלא סופו להנות מזה], שלא כמלאכה שאינה צריכה לגופה שבשאר מקומות שאינו נהנה מגופה של מלאכה (עפ"י תוס' לעיל מא: סד"ה מיחם; עה. ד"ה ספי; יומא לה. ד"ה הני, ועוד. וכן הוכיח מדנפשיה בקהלות יעקב פסחים מב,ב).

– מקושת הגמרא מבואר ש'פסיק רישיה' אסור מן התורה וחייב חטאת, כי לולא כן מה מקשה הלא יש לפרש הברייתא בשופי, שאם אינו מכוי לייפות הקרקע, אינו חייב חטאת אף על פי שהיא מתייפה ממילא (עפ"י שער המלך שבת יב, א. וכן הוכיח הריטב"א מהסוגיא דלהלן ק"ו. וכ"כ הרמב"ם שבת א, ו והתוס' לעיל מא וכריתות כ.). ואולם דעת התוס' ביומא (לד) שבאיסורי שבת אינו אלא מדרבנן. וצריך לדחוק לשיטתם שמשמע לגמרא שאף מדרבנן מותר (ע' אחיעזר ח"ג נו, ח).
וע"ע מהרש"א צה. על תד"ה המכבד; מאור ישראל כאן, ובמובא להלן קלג.

'אלא אמר אביי: בשולט בשתי ידי'. ולא סוף דבר ששולט יפה בשתייהן שפשוט הוא שחייב, אלא אפילו אינו שולט לגמרי באחת מהם ורוב מלאכותיו עושה באחרת, אעפ"כ כיון ששולט אף בזו וכותב בה לפעמים, נחשב 'כדרך' וחייב (ריטב"א).

על עשיית שאר מלאכות בשמאל, שלא כפי הרגילות – ע' במובא לעיל צב, מחלוקת הפוסקים. ויש דברים שדרכן לעשותן אף בשמאל, כגון סימון שאמרו בגמרא לרבי יוסי. וכן נטו הפוסקים לומר שהמוחק בשמאל חייב, וכן המוציא מרשות לרשות בשמאל (ע"ע חושים ובאורים כאן; שבט הלוי ח"ז סד וח"ח קעו), וישנם דברים שהדרך לעשותם בשמאל, כגון מלאכת הטוויה (ע' בספר 'תרבות חומרית בא"י בימי התלמוד' לר"ד שפרבר, פרק יד). ואם שינה ועשאן בימין, נראה דינו כשינה מימין לשמאל בשאר מלאכות.

עוד בענין כתיבה בשמאל, ודינה לענין גטין – ע' אבן העזר כגב בבית שמאל וחלקת מחוקק; קהלות יעקב פסחים נב.

(ע"ב) 'זכי תימא אלף אלף דאאורך איכא בינייהו, דתנא קמא סבר אלף אלף דאאורך לא מיחייב ורבי שמעון סבר כיון דאיתיה בגלטורי בעלמא חייב. למימרא דרבי שמעון לחומרא...'. לפי המסקנא לא מצינו תנא שמחייב בכתיבת אא מלבד לרבי יוסי שמחייב אפילו בשתי סריתות. וכבר העירו אחרונים על דברי רש"י במשנה שפירש דברי תנא קמא לחייב בשני אלפי"ן (ע' רעק"א ורש"י. ובתפארת ישראל כתב מקור לדברי רש"י מהדין דלעיל (עה): כתב אות א' גדולה כשתים פטור. ובשור"ת שבט הלוי (ח"ה ז, ג) דחה ראה זו. וכדברי רש"י כתבו רבנו ירוחם והרב מברטנורא. וכתב בבאור הלכה (שמ, ד) שכן משמע גם מסתימת הרי"ף והרא"ש).

ומדברי הרמב"ם (שבת יא, ז) דייק המגיד – משנה שאינו חייב אלא בכתיבת שתי אותיות עם משמעות. (וכ"כ הלח"מ. ותיבת 'סס' שהביא הרמב"ם כדוגמא – יש לה משמעות, דהיינו עש, כבישעיה נא, ה).
לכאורה אפשר לומר שאף על פי שמשמע ברמב"ם שהכותב את כפולה אינו חייב אלא אם יש לה משמעות [וכדברי רבי יהודה בביריתא 'זהו שם אחד', ומפרש הרמב"ם דהיינו תיבה בעלת משמעות], זה רק כאשר מתחילה לא רצה לכתוב אלא שתי אותיות אלו, אבל אם בא לכתוב 'אאורך' וכתב 'אא' בלבד – יש מקום לחייב, דומיא דנתכוין לארוג בגד ולא ארג אלא שני חוטים, שהרי יש כאן שיעור המתקיים, אעפ"י שהכמות שעשה כשהיא לבדה אינה משמשת כלום [הגם שיש מקום לחלק ביניהם, שדרך האורג לעשות מלאכתו לחצאין, הלכך כל אריגה מזהו מלאכה שלמה, לא כן הכותב, אינו עומד מכתבתו באמצע תיבה]. וטעם הדבר, כי ההמשך העתידי נותן חשיבות למה שעשה, שראוי להצטרף לו, משא"כ כשכתב שתי אותיות ללא שום משמעות. ובכך מובן שהרמב"ם בפרק א' שכתב הלכה זו, לא הזכיר תנאי זה שצריך שתהא משמעות לשתי האותיות. אך יש להעיר שסברה זו הפוכה מסברת הבאור – הלכה (שמ, ד) שנקט שאפילו לרש"י הסובר לחייב ב'אא', זה דוקא כשרצה לכתוב זאת לבד, אבל אא מתוך אאורך פטור. וצ"ב.

עוד נקט המשנה – ברורה (שם סקכ"ב ובשער הציון אות לח), שאם כותב שתי אותיות שונות, חייב אף אם אינן מהוות מלה בעלת משמעות (וכן הסיק בספר מרכבת המשנה בדעת הרמב"ם). וציון מקור לכך מסתימת משנתנו שמשמע כל שתי אותיות חייב. [ולא הבנתו הראיה, הלא משנתנו מדברת גם ב'שם אחד', כלומר אותיות זהות כדפרש"י, ולפי הרמב"ם על כרחך לומר שלא דיבר התנא אלא באותיות עם משמעות, אם כן יש לומר שהוא הדין ב'שני שמות'].

וא"ת לדבריו מדוע נקט רבי יהודה שם קטן משם גדול כגון 'שם' 'נח' 'גד', ומשמע שאם אין משמעות לאותיות כגון 'ע' מיעקב' פטור – י"ל שהמשנ"ב לשיטתו במה שכתב בבאור הלכה שבאופן זה שכתב חלק ממה שרצה לכתוב, אינו חייב אלא אם כתב שם לעצמו, משא"כ כשכותב דבר שלם, חייב אפילו בלא משמעות. ולפי דברי המשנ"ב גם כן מיושבים דברי הרמב"ם בפרק א', ששם אינו מדבר באות כפולה, לכך לא הצריך שתהא משמעות לאותיות שכתב. וע' גם במאירי, ובשו"ת אבני נזר או"ח קכט.

'הנה – אבות. מהנה – תולדות'. דרש כמ"ם ההשתלשלות ולא מ"ם הממעטת; מאותן היוצאות מהן, והיינו תולדות.

'שלא יכתוב אלפין עיינין'. יש מפרשים [דלא כרש"י] שלא ירחיק את הרגל השמאלית של האל"ף מהקו האמצעי, ובכך יהא ניתן לראות בה צורת עי"ן הפוכה. ואגב שנקטו אלפין עיינין נקטו שלא יכתוב עיינין אלפין, אף על פי שאי אפשר לכתוב עי"ן בצורת אל"ף. [כיוצא בזה מפרשים טיתין-פיין – אזהרה שלא להפריד הקו השמאלי של האות ט' מהבסיס, שעל ידי כך היא נדמית ל-פ' שסמוך לה ז' או ו'. וכן גמין-צדין – שלא יפריד היו"ד שבגב הצד"י, שתדמה בכך ליו"ד גימ"ל] (עפ"י רמב"ן רשב"א ריטב"א ור"ן, ע"ש). ומכאן כתבו ראשונים ללמוד שראש הירך האמצעית של האל"ף הוא זקוף, שאם לא כן, אין כאן צורת עי"ן גם אם ירחיק הרגל השמאלית. (וראה באור דין זה בחזון איש יב,א).

'בתין כפין כפין ביתין'. אם לא עשה לבי"ת 'עקב' מלמטה בימין אבל כתבה בזוית ישרה – החתם-סופר הכשיר בפשיטות, ואולי דעתו שאין צריך להראות לתינוק. והמקדש-מעט מצריך להראותו לתינוק, אם קוראו ב' או כ'.

ואם הזוית באלכסון (זוית כהה) – צריך להראות לתינוק, לעיכובא (עפ"י שבט הלוי או"ח רה הערה לסימן לו). לפי כתב האשכנזים, גם הזוית העליונה של הבי"ת צריכה שתהא מרובעת ולא עגולה, ואם מלמעלה היא עגולה ולמטה מרובעת – צריך עיון בזה, ואין להקל. ואפשר שאם התינוק קוראה, מותר להוסיף דיו ולתקנה ואין בזה חשש משום 'שלא כסדרן' (עפ"י משנ"ב לו, בקונטרס משנת סופרים אות ב ובבאור הלכה). ויש נוהגים שלמעלה היא עגולה אלא שעושים לה זוית מבפנים. (עפ"י הגהות איש מצליח שם. ולדעתו [ע"ש וברחוקן 'אור תורה' אלול תשנ"ב] אם עיגלה למעלה מבפנים ומבחוץ – מדינא אין צריך לתקן). לעומת זאת האות כ"ף צריכה שתהא עגולה מכל צד. ואם עשה לה זוית מאחוריה למעלה או למטה – פסולה. ויש מקילים כשיש לה זוית למעלה, אם היא עגולה למטה. ויש לחוש לדעה הראשונה, ואולם אם תינוק קורא אותה כהוגן, אפשר שיכולים לתקנה ואין לחוש משום 'שלא כסדרן' (עפ"י משנת סופרים למשנ"ב אות כ).

ויש פוסקים שכתבו להקל כשלמטה היא מרובעת ולמעלה עגולה, עכ"פ אם תינוק קוראה ככ"ף (וכן פסק בשו"ת שבט הלוי ח"ה קפח [תשובה מבן המחבר], והרבה להשיב על פסק המשנ"ב. וכן נטה להקל בדיעבד שם בס"ח אות ז כשלמעלה הזוית מרובעת ולמטה עגולה).

לכאורה נראה שלפי דעת המכשירים בי"ת כשהיא עגולה למעלה וישרה למטה, ודאי יש לפסול כ"ף כזאת, שהרי אי אפשר לשתית אותיות שישושו בהכשרן. ואם כן נראה שאעפ"י שהמשנ"ב נקט לפסול בי"ת כזאת, זהו מפני הספק שמא הלכה כדעת הפוסלים, כמבואר מדבריו שם, אבל יש לחוש לדעת המכשירים, ולדבריהם יש לפסול כ"ף כזאת.

'גמין צדין'. הגימ"ל ההפוכה דומה לצד"י פשוטה, ולכך הזהירו שלא יחליף הסופר ביניהם ויהפוך (כן נראה שפירש הרא"ש בהלכות ספר תורה, סימן יב. וכ"ג מפרש"י).
 ויש מפרשים שהכוונה לומר שלא יעשה רגל ימין של הגימ"ל עבה וראשה דק, שאז אם היא מהופכת נראית כ-ץ' פשוטה, אלא יעשה הרגל דקה וגם ימשוך אותה למטה מעט יותר מדרך שמאל, שאז לא תיראה כצד"י הפוכה. ומכל מקום אם לא עשאה דקה או לא האריכה – כשר [כי יש לפרש הברייתא כפירוש הרא"ש] (ע' משנ"ב ובאור הלכה סוס"י לו, אות ג'. ועוד, בגלל הראש העליון שהוא עבה, אין נראית כצד"י הפוכה. עפ"י אנצ. תלמודית כרך ה הערה 7).

'דלתין רישין'. 'דל"ת' כשמה, דלת המרובעת. 'ריש' – כראש האדם שהוא עגול (עפ"י מפרשים. מובא ב'עלה יונה' עמ' תנה. וע"ש דברי ביקורת על עיצוב חדיש של אות ר' מודפסת, שהיא מחודדת בזוית ולא עגולה).
 אולי דל"ת מלשון 'הדלה עליה את הגפן' – כאילן שחציו זקוף וחציו מודלה.

'ההין חיתין חיתין היהין'. יש מפרשים: שלא יגיע רגל שמאל של ה"א לגג, שאז היא נראית כח"י"ת. וכן כשכותב ח"י"ת, לא יפריד הרגל מהגג (ערשב"א ור"ן). ויש שכתבו שאפילו אם רגל ה"א נוגעת בגג, עדיין אין זה כח"י"ת אלא כשמעבה את הרגל למעלה, אבל אם קצה הרגל העליון משופה – הרי זו ה"א (עפ"י תשב"ץ ה"א ג).

ויש מפרשים שהאזרה היא שלא לקצר הרגל השמאלית של הח"י"ת, או שלא להכניסה לכיוון מרכז האות, שאז אפילו היא מחוברת לגג הריהי כה"א, אלא צריכה להיות ארוכה כמו הרגל הימנית, ותהא מחוברת לגג בסוף האות ולא באמצעה (ע' 'חדושי הרשב"א' מנחות כט: ומאירי כאן).
 להלכה, אם חיבר רגל ה"א לגג – ע' חילוקי דינים ושיטות ביוסף דעת מנחות כט:

'זוין יודין יודין ווין'. לא הזהירו שלא יעשה ו"ו כנו"ן פשוטה – מפני שאינן דומות בצורתן, כי רגל הנו"ן יוצאת מאמצע הראש כמו באות זי"ן, משא"כ בו"ו (עפ"י רמב"ן ור"ן).
 ומכל מקום כתב הרא"ש (הל' ספר תורה) שלא יאריך רגל הו"ו עד שתהא נראית כנו"ן פשוטה – כי יש לחוש שמא תינוק דלא חכים יקראנה ו' ואז תיפסל (עפ"י משנת אברהם כג בשם לדוד אמת. וע' גם בשער הציון סי' לו בתמונת אות ו. אמנם יש גורסים בדברי הרא"ש 'שלא יאריך רגל הו"ו', והיא אזהרת הגמרא שלא יכתוב זיינן גונין).

'שלא יכתוב... טיתין פיפין'. יש מפרשים שהאות טי"ת עשויה בצורה שאם יטה אותה על צדה השמאלית, הריהי כאות פ"ה. ועל כן הזהירו שלא יחליף טי"ת בפ"ה [ולא יכתוב טי"ת מושכת אלא זקופה]. ומכאן למדנו שיש באות טי"ת כפיפה כלפי מטה, שאם לא כן, לא תדמה לפ"ה כלל (עפ"י הרא"ש הל' ס"ת יב. וכן יש לפרש כוונת התוס' כאן).

כנוכר, כמה ראשונים פרשו בדרך אחרת; שלא יפריד רגל הטי"ת השמאלית מהבסיס, שעיי"כ יראה כאילו כתב 'פז' [ומכאן שמענו שכפיפת הטי"ת דומה לכפיפת הפ"א, יורדת לתוך האות ופונה לצד ימין. ע' רמב"ן ור"ן ועוד].

ויש מפרשים שהזהירו שלא יכפוף את הטי"ת כל כך עד שתהא דומה לפ"ה בכפיפתה, אלא יעשה כפיפה מועטת (עפ"י ספר יראים שצט ועוד).
 ויש מפרשים שלא יקצר את הקו השמאלי של הטי"ת, שעל ידי כן נדמית האות לפ"ה (עפ"י קרית ספר למאירי ב).

ולהלכה כתבו הפוסקים שלכתחילה יש לעשות כפיפה מועטת בצד ימין של הטי"ת, אבל לא יכפף הרבה. ואם לא כפף או שכפף הרבה – כשרה (ע' שו"ע הגר"ז לו, ב ופמ"ג בא"א סקס"ט). ויש מהאחרונים שנקטו לפסול בדיעבד אם כפף הרבה מפני שדומה לפ"ה [אעפ"י שבאות פ"ה אין קו שמאלי ובטי"ת יש, מ"מ כבר נשתנתה צורת האות]. ונכון להחמיר בדבר ולתקן. אבל בתפלין ומזוזות שא"א לתקן לאחר שהמשיך לכתוב, יסמוך על דעת המכשירים. וגם בספר תורה אם נמצא כן בשעת הקריאה – אין להוציא ספר אחר (עפ"י באור הלכה שם. וע"ש במשנ"ב סק"ג שהביא בשם הראנ"ח שאפילו מקצת האות נדמית לאות אחרת פסול, אך כתב שמדברי הגר"א לא משמע כן, וכן דעת הפרי-חדש).

מה שלמדו כל אלו מוכתבתם להצריך כתיבה תמה, והלא אם עשה כ' במקום ב' או י' במקום ו' אין כאן כתיבת האות כל עיקר – נראה כיון שלפי משמעות התיבה והקשרה אי אפשר לקרואה אחרת, והרי כל אדם שיקרא יבין מהי האות הנכונה, הוה אמינא שגם זו כתיבה כשרה, קמ"ל שצריך כתיבה תמה ואין מועיל מה שכל אדם יבין איזו אות היא אמורה להיות (עפ"י אמת ליעקב פר' בא יג, טו). ויצא שם לחדש עפ"י סברא זו שאין מראים לתינוק אלא כשיש שתי אפשרויות לקרוא אותה תיבה, או קריאתו נדרשת להכריע מה טיבו של הכתוב, אבל אם אין כל משמעות לאפשרות אחרת, הרי הקריאה עצמה מוכיחה מהי הכתיבה. ואולם ציין שאין במשמע כן מדברי התוס', וגם הפוסקים לא חילקו בדבר.

'או שכתב את האזכרות בזהב – הרי אלו יגנזו.' 'אזכרות' לאו דוקא, אלא כן הדין לכל הכתב, שאפילו נכתבה אות אחת בזהב – פסול. ונקט אזכרות לומר שאף על פי שלרוב מעלתן ראיות הן להיכתב בזהב, אם עשה כן יגנזו (עפ"י כסף משנה תפלין א, ה).

'נאמר בשני ונסכיהם, בששי ונסכיה, בשביעי כמשפטם, הרי מ"ם יו"ד מ"ם – מים, מכאן רמז לניסוך מים מן התורה.' האות י' של ונסכיהם אינה יתרה, כיון שבלעדיה לא היה משמע נסכים לשון רבים (מספר התודעה – סוכות [דוגמת זה יש בתוס' ביבמות ס: ד"ה והא]). ויש להעיר שאמנם כמעט תמיד כתוב 'ונסכיהם' / ונסכים' עם יו"ד, אך פעם אחת (כט, לג) מופיע חסר. ושמה בכל המקומות יש שום דרשה.

'ומדפתוח ועשאו סתום כשר, סתום נמי, וועשאו פתוח כשר.' הוצרך להנחה זו שסתום ועשאו פתוח כשר, כי בלאו הכי אין לפרש שכתב שם משמעון כגון שנתכוין לכתוב שמעון וכתב מ"ם סתומה, שכשרה היא ל'שמעון' – אין לפרש כן, כי כיון שעיקר כתיבת שמעון במ"ם פתוחה, והוא כתב מ"ם סתומה ולא כתב אלא 'שם', פשוט שהוא חייב, כי כוונתו מתחילתה נראית יותר לכתיבת שם מכתיבת שמעון. אלא ודאי מדובר שכתב 'שם' במ"ם פתוחה, ומכאן שסתום ועשאו פתוח כשר (רמב"ן ועוד). ובשו"ת אבני נזר (רא) תירץ קושית הרמב"ן בדרך אחרת: אם כתב מ"ם סתומה כשרצה לכתוב 'שמעון' – פטור, שהרי לתיבת 'שם' אינו נצרך, ומצד שהוא חלק מ'שמעון' הלא אין זו כתיבה כדרכה, שאעפ"י שפתוח ועשאו סתום כשר, מכל מקום אין זו כתיבה כדרך. אבל אם כתב מ"ם פתוח חייב, ואין כאן חסרון 'מלאכת מחשבת' כיון שצריך לאותיות אלו בשביל לכתוב 'שמעון', וכיון שסתום ועשאו פתוח כשר, נחשב שיש כאן תיבה שלמה.

לכאורה משמע בסוגיא שלא היו רגילים בכתיבות של חול, להחליף אותיות פתוחות בסתומות ולהפך, שאם כן הלא גם אם בסת"ם פסול כשהחליף, יש לו להתחייב כי כן דרך כתיבה לעתים. ובמקום אחר כתבנו להוכיח מדברי הגמרא (ב"ב קסו) שלא תמיד הקפידו בדבר [וגם סמך ארכיאולוגי מצוין שם].

ואולי בדוחק יש לומר שנידון זה גופא שייך במחלוקת התנאים בסת"ם, שאם רגילים לפעמים להחליפן נראה ששתיהן אות אחת הן ורק לתיקון הכתיבה ונויה יש הידור לסמן את סוף התיבה בסתימת האות או בפשיטותה, הלכך אם החליף כשר שאין כאן שינוי במהות. אך אם בשום פעם אין אנשים מחליפים ביניהם, משמע שאינה נידונית כצורה אחת.

ולפי הסבר זה מיושבת גם הוכחת הגמרא שהחליף כשר, מהרמז שנתן רבי יהודה בן בתירא לניסוך המים – והלא לדעת רבנו חננאל (בתוס' מועד קטן ג:) אין זו דרשה גמורה אלא אסמכתא בעלמא, וכיצד ניתן להוכיח הדין על פי רמז ואסמכתא בעלמא – אלא שהוכיחו מדרשה זו שבעיני בני אדם היא אות אחת שמשנים את כתיבתה בסוף תיבה, כי לולא כן היה זה רמז רחוק. ועדיין צ"ע.

וכבר כתבו פוסקים שפסול זה של חילוף פתוח וסתום, אינו דין ב'כתיבה תמה' דוקא אלא שאינו צורת כתב כלל, ולכך גם בגט פסול – כמו שכתב המרדכי פ"ב דגטין – ע' דברי אמת דף נו ע"ג; שבט הלוי ח"ו ז.

בדרך אחרת יש ליישב שדיון הגמרא אמור רק כשבא לכתוב כתיבה כשרה כגון בספר תורה וכדו', דומיא דמתניתין שבסמוך (קד): בנתכין לכתוב ח' ועלה בידו שני זיינין פטור, שהעמידו (קה). בדבעי זיוני, אבל כשבא לכתוב שטרי הדיוטות ללא הקפדה על כתיבה תמה, חייב בכל אופן, אם זו דרך כתיבה לפעמים.

ואולי יש לישב בזה קושית הגרעק"א על הרמב"ם שפסק סתום ועשאו פתוח פסול, ואעפ"כ הביא (בפירוש המשנה) שהכותב שמ משמעון חייב – כי הדין אמת בשאר כתיבות, ובגמרא שהעמידו משנתנו כתנאי, זהו משום שרצו להעמיד בכותב כתיבה תמה, בדומה למשנה שבסמוך.

דף קד

באורי פשט והערות

'מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדין'. מכאן שצריך לחבר ראש הקו האחרון שבסמ"ך ובמ"ם עם הגג, שאם לא כן לא היו עומדות בנס (רשב"א ריטב"א ור"ן). ואף בדיעבד פסול אם לא חיבר, ואין מועילה קריאת תינוק לפי שאינן כתובות כהלכתן (שו"ת הריב"ש קכ קמו).

'מנצפך – צופים אמרום'. רש"י (במגילה ב:) פרש: נביאי הדורות. והרמב"ן כתב (עפ"י הירושלמי. וכן הובא בספר הישר לר"ת תט. והביא כן גם מבראשית רבה א): רבי אליעזר ורבי יהושע, הם חזרו ויסדום, כדלהלן.

'אתו דרדקי האידינא לבי מדרשא ואמרו מילי...' בירושלמי (מגילה. מובא ברמב"ן) סיפרו: מעשה היה ביום סגריר שלא נכנסו חכמים לבית הוועד. נכנסו תינוקות, אמרו, נעשה בית ועד שלא יתבטל. אמרו: מהו שכתוב 'מ"ם נו"ן פ"ף צ"ץ כ"ך' – ממאמר למאמר, מנאמן לנאמן, מפה אל פה, מצדיק לצדיק, מכף לכף; מכף ידו של הקב"ה לכף ידו של משה. סימנום חכמים, ועמדו כולם בני אדם גדולים בתורה. אמרו: רבי אליעזר ורבי יהושע מהם היו.

'דאפילו בימי יהושע בן נון (כצ"ל) לא איתמר כוותיהו'. נראה לפרש על פי האמור לעיל, מנצפ"ך שכתובם וחזרו ויסדום – והיינו לאחר מות משה נשתכחו [עם שאר שלש מאות הלכות שנשכחו אז כמו שאמרו בתמורה], ועל כן בימי יהושע לא יכלו לדרוש כפל האותיות הללו (מהרש"א).

דף קג

קנה. מהם השיעורים המנימליים לחיוב במלאכות דלהלן?

א. החורש.

ב. המנכש, מקרסם ומורד.

ג. המלקט עצים ועשבים.

ד. הכותב.

א. החורש כל שהוא – חייב, שראוי לזרוע בגומא אחת, זרע של דלעת וכדו'.

א. בירושלמי (פ"ב ב) נחלקו [בפירוש שיעור 'כל שהוא'. או"ז שבת נה. וערש"י לעיל עג. ד"ה משכחת], אם שיעורו כדי ליטע כרישה או ליטע זכרותה של חיטה. יש מי שכתב שלדעת תלמודנו אין שיעור בדבר וכפי שמשמע מסתימת רוב הפוסקים (שירי קרבן שם. ואין הדבר מוסכם – ע' בספר קובץ על הרמב"ם ח,א. וע' אגלי טל שעמד על שלא כתב הרמב"ם בפירוש דין עושה גומא).

ב. יש מי שכתב בדעת מקצת מהראשונים שאם חפר גומה אחת ואין בדעתו לזרוע שם עד שיעשה גומות נוספות כדי לזרוע הרבה ביחד, אינו חייב על עשיית הגומה הראשונה (עפ"י אגלי טל 'חורש' סק"ד).

ג. איסור עשיית גומה אמור גם בעפר תלוש, כגון שנמצא בעציץ (כן מבואר במגן אברהם תצח סק"ב).

ד. החורש בקרקע שאינה ראויה לזריעה, כגון בסלע – פטור (פוסקים, עפ"י פסחים מז:).

ב. המנכש (= עוקר עשבים רעים), וכן התולש עולשים (= מין עשב), והמקרסם (= קוצץ ענפים יבשים מן האילן, לתקנו) והמורד כל שהוא – חייב (וי"א משום תולדת 'חורש' וי"א משום 'זרע'. ע' בראשונים), מפני שמייפה את הקרקע או את האילן, ואפילו אינו מתכוין לכך.

ודוקא בקרקע שלו, אבל בשדה של חברו או באגם, באופן שלא איכפת לו ואין לו נייח ביפוי הקרקע אלא עושה כן למטרה אחרת (וכן באילן יבש, שאין בו יפוי. עפ"י תוס') – אינו חייב בכל שהוא (כי חיובו משום 'קוצר' בלבד), הלכך אם זירד (ורדים הנאכלים) לצורך אכילה – חייב בכגרוגרת, ואם לבהמה (כאשר אינם ראויים לאכילה. ראשונים) – כמלא פי גדי, ואם להיסק (כשנתייבשו) – כדי לבשל ביצה קלה (פירוש, כגרוגרת מביצת תרנגולת. רש"י ורמב"ם – עפ"י גמרא לעיל פ:).

א. משמע בתוס' (כאן ולעיל עה). ובחדושי הרמב"ן, שלרבי יהודה המחייב במלאכה שאינה צריכה לגופה – חייב בקרקע של חברו כמו בקרקע שלו (וכן משמע מסתימת הרמב"ם שלא חילק בין שלו לשל חברו, הואיל ופסק כרבי יהודה). ויש להעיר שאין נראה כן מדברי המהר"ק (קלו ד"ה ואם באנו).

ב. המנכש ומקרסם וכו' בשיעורים הנזכרים, בקרקע שלו – חייב שתיים, משום 'חורש' ומשום 'קוצר' [ובתלושים – חייב משום 'מעמר'. עפ"י רמב"ם]. וכן מפורש בירושלמי – הובא בראשונים.

ג. צמחים שיבשו לגמרי ואינם יונקים מן הקרקע, אינו חייב בתלישתם משום 'קוצר' (עפ"י תוס' קנ: ד"ה במחובר. וע' זכר יצחק ח"ב מה, ב).

ד. לדעת הערוך (פסק' א; סבר' ה), 'פסיק רישיה' דלא ניחא ליה, כגון חורש בקרקע של אחר, ואינו מתכוין לכך – מותר (ויש אומרים שכן היא דעת הרמב"ם. ע' חדושי הגר"ח שבת י,ז). ויש חולקים – ע' חו"א נ,ד; משנת ר' אהרן ד,ב ה,טז). ולדעת התוס' והרא"ש (כאן ובכ"מ) והרמב"ן (קיא.) והרשב"א והר"ן (בסוף פ"ד) – אסור, אלא שפטור באיסורי שבת משום 'מלאכה שאינה צריכה

לגופה'. וכן הכרעת רוב הפוסקים (ע' או"ח שכ"ח). ויש מהראשונים שחייב מהתורה (עתוס' לעיל מא: ד"ה מיחם; יומא לד: ד"ה ה"מ. וע' בהרחבה בשיטות הראשונים בספר משנת ר' אהרן סימנים ד-ה).

והריטב"א כתב לחלק בין דברים שבמהותם אינם חשובים מלאכה, שאם אין נוח לו ואינו מתכוין מותר, כגון החורש כל שהוא בקרקע, או ממעט ענבים בהדס, ובין דברים שמצד עצמם נחשבים מלאכה, שאסורים אף בפס"ר דלא ניחא ליה.

יש מצדדים שלא נחלקו הראשונים על הערוך אלא כשלא איכפת לו שתיעשה המלאכה, אבל אם היה רוצה שלא תיעשה – מותר (ע' אגרות משה אה"ע ח"ד כט, ו. וכן היא דעת המאירי כאן ולעיל כט: שבפס"ר שאינו רוצה שיעשה איסור – מותר).

הרבה מן הפוסקים כתבו [עפ"י התוס' כאן ועוד] שבאיסורי 'שבות' דרבנן, פסיק רישיה דלא ניחא ליה מותר (ע' דעות הראשונים והאחרונים בפירוט, בספר מאור ישראל כאן ולהלן קמא. ד"ה האי מאי וד"ה האי בנין. וכן משמע שנקט למעשה באגרות משה או"ח ח"א קלג. [וכן נראה בשרידי אש ח"ב כה. וע' במה שהעיר על דבריו במנחת שלמה ח"ב לה, א]. ואולם במשנת ר' אהרן (ד, ד) כתב להוכיח ב'ראיות גדולות' להחמיר. ולכאורה כן משמע במשנ"ב שלו שקי"ט (עפ"י המג"א) שאוסר להטות החבית משום שעושה חפירה בקרקע הגם שלא ניחא ליה ומקלקל וכלאחר יד הוא. וצ"ע). ויש מתירים אף בפסיק רישיה דניחא ליה, כדברי תרומת הדשן (סד). וע' גם במאירי כט: מא: קכ: תוס' פסחים כב: (ד"ה לא) ומלא הרועים (שם). ואילו הרשב"א (קכ:): הוכיח לאסור. וכן הוכיחו המג"א (שיד שק"ה) והגר"א (שם). וע' בהרחבה בשו"ת אור לציון ח"א כה; שו"ת באר יצחק טו; מאור ישראל קכ: יביע אומר ח"ד לד. יש אומרים שלא התיר הערוך פסיק רישיה דלא ניחא ליה אלא באיסורי שבת ולא בשאר איסורים שבתורה (ע' רא"ש פ"ד ט ור"ן; מגן אברהם שכ סק"כ. וע' ע: ברכת מרדכי ח"א כט).

ג. המלקט עצים ועשבים; אם לתקן הקרקע – חייב בכלשהו. ואם בקרקע של חברו וכנ"ל, עצים להיסק – כדי לבשל ביצה קלה. עשבים לבהמה – כמלא פי גדי.

ד. הכותב שתי אותיות חייב. בין משם אחד (רש"י: שתי אותיות זהות) בין משתי שמות (– אותיות שונות). גם אם כתב בשתי סמניות ובכל לשון.

א. רש"י מפרש 'שתי סמניות' – שני סממני צבע שונים [יש מי שכתב בדעת הירושלמי, שאין זה אלא לרבי יוסי המחייב בכל שני סימנים, אבל לחכמים פטור שאין זו דרך כתיבה. ע' 'טוב ירושלים' כאן]. ורב האי גאון מפרש: שני סימנים, כגון נוג"ם הפוכות שב'ויהי בנסוע' [ויש מפרשים סימונים המורים על המספר]. ובירושלמי אמרו שזוהו רק לשיטת רבי יוסי. ואולם ברמב"ם משמע שאף לחכמים חייב (ע' באה"ל שמ, ד ד"ה במשקין).

ב. דעת אור זרוע (ח"ב עו. והביאו הרמ"א שו, יא. וכן סוברים כמה ראשונים) שאין חיוב אלא ביוונית או באשורית, אבל שאר כתבים אינם נחשבים כתיבה מן התורה ופטור. ואין כן משמעות פשט דברי רש"י (ד"ה בכל לשון). וכן הרבה פוסקים חולקים על כך. (וע' באורך באור הלכה שם ובשו"ת יביע אומר ח"ג או"ח כג; מאור ישראל כאן).

רבי יוסי מחייב על כל רישום ולא על אותיות בלבד, כגון שרט שריטה אחת על שני נסרים (כדי לידע בן זוגו של הקרש) או שתי שריטות על נסר אחד.

א. ישנם ראשונים שהביאו דברי רבי יוסי להלכה (פסקי ריא"ז; מאירי).

ב. לדעת חכמים בברייתא בירושלמי (ה"ג), אין חייבים על שתי אותיות זהות, אפילו הן שם שלם. ורבי יהודה מחייב כשהן שם לעצמו. וכן הלכה (רמב"ם שבת יא, ז).
שתי אותיות זהות ללא משמעות, כגון אא; לדברי רבי יוסי חייב, ולדברי רבי שמעון (בברייתא, כפי שפרשו דבריו בגמרא) פטור (וכן הדין לרבנן ולרבי יהודה דברייתא בירושלמי). ולתנא קמא דמתניתין – מרש"י (במשנה ד"ה בין משם) נראה שחייב (וע' בגליון הש"ס' בירושלמי שכתב סברא לחייב על אלף אלפא מפני שהוא שם בלשון אחרת), ומהרמב"ם (שבת יא, א ובמ"מ) משמע לפטור. ושתי אותיות שונות ללא משמעות, בירושלמי מבואר שלרבי יהודה פטור ולרבנן חייב.

קנו. מה הדין במקרים דלהלן? –

א. הכותב בשבת ביד שמאל.

ב. התכוין לכתוב מלה שלמה וכתב רק חלק ממנה. וכיצא בזה בשאר מלאכות.

א. הכותב בשמאלו, שלא כדרכו – פטור. ולרבי יוסי שמחייב בכל רושם – חייב (רב יעקב בן בת יעקב). אטר-יד-ימינו שכתב בשמאל – חייב. כתב בימין – פטור. השולט בשתי ידיו (אפילו רגיל באחת יותר מבחברתה. ריטב"א. ואפילו הרגיל עצמו לעשות דברים בשמאל. ע' במדכי הל' תפלין יג ע"ג, מובא בב"י כז) – חייב בשתיהן (אביי).

ב. המתכוין לכתוב 'שמעון' או 'שמואל' וכתב 'שם' בלבד; לתנא קמא דברייתא חייב ולרבי שמעון פטור עד שיכתוב התיבה כולה, גם אם לא השלים כל הפסוק שנתכוין. רבי יהודה בשם רבן גמליאל הוסיף: אפילו כתב שתי אותיות זהות, כגון 'שש' מ'ששך', 'תת' מ'תתנו' – חייב. אבל רבי יהודה עצמו סובר שאינו חייב אלא בכגון שם משמואל.

הרמב"ם (א, יד) פסק שחייב על אף שלא השלים מלאכתו וכתב שתי אותיות בלבד. וכן בשאר מלאכות, כגון קודה מגרר ומעבד וצר צורה בכלי; לרבי שמעון אינו חייב עד שיושלם הדבר. א. דוקא בכגון אלו, אבל באריגה מודה רבי שמעון שחייב אפילו ארג מקצת אם הוא דבר המתקיים. והטעם לחלק, כי האורג עושה דבר חדש, שלא כמעבד עור וגורר וצר צורה בכלי (תוס').

ב. לא פטר רבי שמעון אלא כשנתכוין בפירוש לעבד / לכתוב את כולו, אבל בסתם חייב בעיבוד מועט ובכתיבת שתי אותיות (ריטב"א).

קנז. מה דינם של ספר תורה תפלין ומזוזה, שהוחלפו בהם אותיות סתומות (= סופיות) בפתוחות, ולהפך?

סתום ועשאו פתוח או פתוח ועשאו סתום, בספר תורה תפלין ומזוזה – משמע בגמרא ששנוי הדבר במחלוקת תנאים אם כשר אם לאו (וכתבתם – שתהא כתיבה תמה). להלכה – פסול (עפ"י או"ח לב, יח ובהגר"א, ממסכת סופרים; משנ"ב לו בקונטרס 'משנת סופרים' סוף אות כ').

דפים קד – קה

קנה. א. על אלו סוגי כתיבות חייבים ועל אלו פטורים?

ב. הכותב שתי אותיות בשני העלמות, האם חייב אם לאו?

רח